

Messiaen,

La Transfiguration de Notre Seigneur Jésus-Christ

Radio Symfonie Orkest
Groot Omroepkoor
Koor van de BRT

Yvonne Loriod *piano*
Arturo Muruzabal *cello*
Martine van der Loo *fluit*
Harmen de Boer *klarinet*
Peter Prommel *marimba*
Ruud Stotijn *vibrafoon*
Henk de Vlieger *xylorimba*

Reiner Holthaus *bariton*
Ludwig van Gijsegem *tenor*

muzikale leiding Reinbert de Leeuw

Olivier Messiaen (1907)

La Transfiguration de Notre Seigneur Jésus-Christ (1969)

voor gemengd koor, zeven instrumentale
solisten en groot orkest

Premier Septénaire

- I – Récit évangélique
- II – Configuratum corpori claritatis suae
- III – Christus Jesus, splendor Patris
- IV – Récit évangélique
- V – Quam dilecta tabernacula tua
- VI – Candor est lucis aeternae
- VII – Choral de la Sainte Montagne

Deuxième Septénaire

- VIII – Récit évangélique
- IX – Perfecte conscius illius perfectae generationis
- X – Adoptionem filiorum perfectam
- XI – Récit évangélique
- XII – Terribilis est locus iste
- XIII – Tota Trinitas apparuit
- XIV – Choral de la Lumière de Gloire

29 juni 1991, aanvang 14.00 uur
Concertgebouw Amsterdam
Grote Zaal

Coproduktie Holland Festival/VARA-Matinee

Er is geen pauze. Het concert is om ca. 15.30 uur afgelopen.
Het is verboden om tijdens het concert te fotograferen.

Over *La Transfiguration*

Wim Marcus

1 Messiaen en de liturgie

Het is denkbaar dat de additieve opbouw van Messiaens composities beïnvloed is, bewust of onbewust, door de architectuur van de eredienst. De eredienst in de katholieke kerk bestaat uit een groot aantal duidelijk omschreven onderdelen, die onderling sterk verschillen in lengte, atmosfeer en 'kleur'. Van Messiaens muziek kan in feite hetzelfde worden gezegd. De *Turangalila-symfonie* bijvoorbeeld, die eerder dit jaar werd uitgevoerd, was ooit misschien wel één doorlopend verhaal, dat door de componist in stukken werd geknipt, die hij vervolgens opnieuw rangschikte, met als resultaat de *Turangalila-symfonie* zoals wij die nu kennen. De tiendelige vorm is in de letterlijke zin van het woord 'gecomponeerd'. Het vandaag uit te voeren werk, *La Transfiguration de Notre Seigneur Jésus-Christ*, telt veertien onderdelen, die grotendeels op teksten uit de liturgie van 6 augustus zijn gebaseerd. 6 Augustus is de dag waarop in de katholieke Kerk het 'Feest van de Gedaanteverandering van Onze Heer Jezus Christus' wordt gevierd. Deze datum werd in 1457 door paus Callistus III vastgesteld, maar ook al vóór die tijd was het feest in het Westen bekend. Oorspronkelijk werd het in de Oosterse Kerk gevierd.

De veertien delen van *La Transfiguration* zijn in twee groepen van zeven onderverdeeld. De eerste groep ziet er als volgt uit: evangelietekst (deel I); meditatie over evangelietekst (deel II); tweede meditatie over evangelietekst (deel III); tweede evangelietekst (deel IV); meditatie over tweede evangelietekst (deel V); tweede meditatie over tweede evangelietekst (deel VI); afsluitend koraal (deel VII). Dit schema wordt in z'n geheel in grotere afmetingen herhaald in de delen VIII tot en met XIV. Messiaens oratorium heeft daardoor iets van een labyrint. Vorm-onderdelen weerkaatsen en weerspiegelen elkaar. Onvermoede verbanden ontstaan. Dodelijke symmetrie wordt vermeden.

2 Messiaen en de religie

In elk van de in totaal acht meditaties (de delen II en III, V en VI, XII en XIII) wordt een onderwerp uit de voorafgaande evangelietekst (de delen I, IV, VIII en XI) uitgewerkt. Onder uitwerking moet men echter niet zozeer iets muzikaals als wel iets ideematigs verstaan. Om duidelijk te maken hoe belangrijk de idee *achter* de muziek voor Messiaen zelf is, een voorbeeld. De vier evangelieteksten in dit oratorium zijn overigens alle ontleend aan Mattheus 17:1-9.

'Jezus nam Petrus, Jacobus en diens broeder Johannes met Zich mede en bracht hen op een hoge berg, waar zij alleen waren. En Hij werd voor hun ogen van gedaante veranderd. Zijn aangezicht straalde als de zon, en zijn kleren werden wit als sneeuw.' (Mattheus 17:1-2) Dit is de tekst van deel I. Messiaen licht uit deze tekst 'de idee van het licht'. In de twee volgende delen (meditaties) wordt dit thema verder uitgewerkt. In zijn toelichting bij deel II zegt Messiaen hierover: 'Uitgangspunt is weer: de idee van het licht. Omdat Christus lichtend was, zullen wij dit na de herrijzenis ook zijn, wanneer wij de gave van de helderheid bezitten. De stem van de "Grote Aangever" (een vogel uit Afrika) verkondigt dit met vreugde, en de tenoren zeggen vol verwachting "exspectamus".'

In deel III (de tweede meditatie) worden de in gang gezette gedachten verder uitgewerkt. Messiaen hierover: 'Nog steeds de idee van het licht, maar nu een hoger licht. Het symbool van de bliksem: "Uw bliksems verlichten de wereld." Vogels van het hooggebergte, de Alpenkauw en de Alpenaccentor, voegen hun stem bij die van de Afrikaanse grote spreeuw en de wielewaal van Baltimore (Noord-Amerika). De partijen van de marimba en de xylorimba contrasteren met de diepe klanken van de contrabas-tuba. Een passage met massieve akkoorden geeft het majesteitlijke van Christus weer: "uitstraling van Zijn heerlijkheid en de afdruk van Zijn wezen". En de kerkuil (in de hoorns) drukt eerbiedige vrees uit...'

Men ziet: Messiaen vertelt in feite anekdotes; in elk van deze veertien stukken steekt een verhaal. Er is echter nog een andere dimensie in zijn

muziek aanwezig, die veel diepzinniger is. Allereerst een vraag: gaat Messiaens muziek geheel op in de betekenis die de componist aan haar toekent? Betreft het hier een soort 'toegepaste kunst'?

Antwoord: nee, natuurlijk niet. Messiaens muziek bezit een zelfstandige waarde, ook voor wie niet gelovig is. Wel is het zo dat deze kunst voor sommigen iets provocerends heeft, juist omdat ze zich zo ontwapenend, zonder sarcasme of cynisme, aan de geloofservaring overgeeft. Maar de muzikale inhoud van een compositie valt nu eenmaal niet samen met haar geloofsinhoud. Daarin schuilt het raadsel van het muzikale kunstwerk.

3 Messiaen en de stijlen

Messiaen ontwikkelde vele stijlen. Hij kent bijvoorbeeld de sentimentele, de weerbarstige, de verschrikkelijke. De *style oiseau* is de enige die hij zelf heeft benoemd.

De sentimentele (of modale) stijl is wellicht Messiaens oudste. Deze vindt zijn oorsprong in de toegevoegde sext (*sixte ajoutée*), die niet zomaar een onschuldige aanvulling op de reine drieklank (of consonant) is, maar een ontkrachting ervan. Het sterke in de drieklank wordt verzwakt; het onderwerpt zich aan een weke gevoelsatmosfeer. Messiaens modale stijl is een bouwsel op basis van een weke esthetiek. In diepere zin kan men hier spreken van een stijl die gebaseerd is op de muzikale erfenis van Ravel en Debussy. Hun harmonische nalatenschap werd door Messiaen in zogeheten modi gesystematiseerd.

De tegenhanger van dit alles is de *style oiseau*. Messiaen schiep hiermee het antisentimentele tegengif, en voegde daarmee iets toe aan zijn kunst dat van onschatbare waarde is.

Verder ontwikkelde Messiaen een eigen ritmische taal met behulp van patronen die hij aan de Indiase muziek ontleende. Die patronen gaan wonderlijke verbindingen aan met de akkoordstructuren. De akkoorden uit die structuren kunnen zoet zijn, maar ook gruwelijk.

Hoe verbindt Messiaen al deze elementen? Die vraag leidt tot de kern van zijn muziek. Zij bestaat uit contrasten die niet verdoezeld worden.

4 Korte beschrijving van de veertien delen

Deel I	Evangelietekst; zeer diepe resonanties in het slagwerk.
Deel II	Virtuoze verbinden tussen de verschillende stijlen: quasi-gregoriaans, <i>style oiseau</i> , modale stijl.
Deel III	Werkt als een langzaam deel; complexer dan deel II, ongrijpbaarder.
Deel IV	Zie deel I.
Deel V	Interactie tussen de harmonieën van het koor en de akkoorden van de piano (<i>style oiseau</i>). Er komt een violoncello-solo in voor waaraan een verhaal vastzit: de melodie uit de <i>Cinq incantations</i> (voor fluit, 1937) van André Jolivet. Het is trouwens niet de eerste keer dat Messiaen deze melodie gebruikt: ook in <i>Le merle noir</i> (voor fluit en piano, 1951) komt ze al voor.
Deel VI	Een juweel; door de vogels heen klinkt een gregoriaans aandoend gezang.
Deel VII	Een koraal; expositie van de kleuren van Messiaens akkoordenpalet.
Deel VIII	Begin van de tweede cyclus; zie deel I.
Deel IX	Een symfonie op zichzelf; grootse unisono-passages. Messiaen: 'Ontwikkeling van de idee van de aanneming. Onze aanneming begint met de doop en wordt na de herrijzenis met de verheerlijking voltooid. Zij is slechts een beeld van de enige aanneming, namelijk die van Gods Zoon. Deze volmaakte aanneming wordt slechts volledig begrepen en gekend door de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.'
Deel X	Voortzetting van de idee van de aanneming.
Deel XI	Zie deel I; laatste evangelietekst.
Deel XII	Recitaties door solisten. Waarom komt er in de tekst het woord 'terribilis' voor? Omdat het niet alleen 'verschrikkelijk' betekent, maar ook zoiets als 'huiveringwekkend'. Messiaen: 'Toen ik bij helder weer de Mont Blanc, de Jungfrau en de gletschers van de Meije in Oisans zag, begreep ik het verschil tussen de kleine glans van de sneeuw en de

- grote glans van de zon – daar kon ik me ook voorstellen hoezeer de plek van de Transfiguratie een verschrikkelijke was!’
- Deel XIII In dit oratorium wordt een grandioze vocale stijl ontwikkeld, waarin de melodische inventiviteit triomfen viert. Deel XIII vormt wat dit betreft een hoogtepunt. De cantilenes kennen geen grenzen meer. Uit alles blijkt hoe goed er nagedacht is over de speciale vorm die een dergelijke groots opgezette compositie vereist. Juist om redenen van doorzichtigheid en overzichtelijkheid koos de componist voor eenstemmigheid. Dat heeft niets te maken met een gemakkelijke terugval in een soort van neogregoriaans, wel met inspiratie.
- Deel XIV De afsluiting; het tweede koraal van het oratorium. Het concept dat aan de basis van Messiaens muziek ligt, namelijk dat van een klankcontinuüm waarin alles combineerbaar is, atonaliteit met tonaliteit, dissonant met consonant, wordt hier in muziek omgezet. In zo’n klankconcept gelden de traditionele afbakeningen en hiërarchieën niet meer. Klank wordt nu geduid, gedacht en gevoeld als kleur. Daarom hoeft men aan het consonante slotakkoord van deel XIV geen ouderwetse betekenis toe te kennen. Dat het laatste akkoord van *La Transfiguration* consonant is, betekent niet dat de consonant ook werkelijk het laatste woord heeft.

5 Feiten

La Transfiguration werd gecomponeerd van 28 juni 1965 tot 20 februari 1969. De eerste uitvoering vond plaats in Lissabon, op 7 juni 1969, waarbij de pianopartij eveneens door Yvonne Loriod werd vertolkt. Het koor telt 20 sopranen (1 en 2), 10 mezzosopranen, 20 altten (1 en 2), 20 tenoren (1 en 2), 10 baritons en 20 bassen (1 en 2). Er zijn 7 instrumentale solisten. Het orkest telt 109 musici. In totaal werken 217 uitvoerenden mee, inclusief de dirigent.

I *Récit évangélique*

Assumpsit Jesus Petrum, et Jacobum, et Joannem fratrem ejus, et duxit illos in montem excelsum seorsum: et transfiguratus est ante eos. Et resplenduit facies ejus sicut sol: vestimenta autem ejus facta sunt alba sicut nis.

Jezus nam Petrus, Jacobus en diens broeder Johannes met Zich mede en bracht hen op een hoge berg, waar zij alleen waren. En Hij werd voor hun ogen van gedaante veranderd. Zijn aangezicht straalde als de zon, en Zijn kleren werden wit als sneeuw.
[Matth. 17:1-2]

II *Configuratum corpori claritatis suae*

Salvatorem expectamus Dominum nostrum Jesum Christum, qui reformabit corpus humilitatis nostrae configuratum corpori claritas suae.

Wij verwachten Jezus Christus, onze Heer, als heiland, die ons veranderingslichaam veranderen zal in de gedaante van Zijn heerlijkheidslichaam.
[Filip. 3:20-21]

Candor est lucis aeternae, speculum sine macula, et imago bonitatis illius. Alleluia.

Zij is de weerglans van het eeuwige licht, een vlekkeloze spiegel [...], het beeld van Zijn volmaaktheid. [Halleluja.]
[Wijsh. 7: 26]

III *Christus Jesus, splendor Patris*

Illuxerunt coruscationes tuae orbi terrae: commota est, et contremuit terra.

Uw bliksems verlichtten de wereld, de aarde rilde en beefde.
[Ps.: 77:19]

Christus Jesus, splendor Patris, et figura substantiae ejus.

Jezus Christus, de uitstraling van Zijn heerlijkheid en de afdruk van Zijn wezen.
[Hebr. 1:3]

IV *Récit évangélique*

Et ecce apparuerunt illis Moyses et Elias cum eo loquentes. Respondens autem Petrus, dixit ad Jesum: Domine, bonum est nos hic esse; si vis, faciamus hic tria tabernacula, tibi unum, Moysi unum, et Eliae unum.

En opeens verschenen hun Mozes en Elias, die met Hem spraken. Petrus nu nam het woord en zeide tot Jezus: Heer, het is ons goed hier te zijn; als Gij wilt, laten wij hier dan drie tenten bouwen: één voor U, één voor Mozes en één voor Elias.
[Matth. 17:3-4]

V *Quam dilecta tabernacula tua*

Quam dilecta tabernacula tua [...]! Deficit anima mea in atria Domini. Cor meum, et caro mea, exultaverunt in Deum vivum.

Hoe lieflijk is Uw woning [...]! Mijn ziel smacht van verlangen naar de voorhoven van de Heer; mijn hart en mijn lichaam heffen een jubelzang

[...] Altaria tua [...]! Rex meus et Deus meus!

Candor est lucis aeternae.

VI *Candor est lucis aeternae*

Candor est lucis aeternae, speculum sine macula, et imago bonitatis illius.

aan voor de levende God. [...] Bij Uw altaren [...]! Mijn Koning en God!
[Ps. 84:2-4]

Zij [de wijsheid] is de weerglans van het eeuwige licht.
[Wijsh. 7:26]

VII *Choral de la Sainte Montagne*

Magnus Dominus, et laudabilis nimis: in civitate Dei nostri, in monte sancto ejus.

Groot is de Heer, hoog geprezen in de stad van onze God en Zijn heilige berg.
[Ps. 48:1]

VIII *Récit évangélique*

Adhuc eo loquente, ecce nubes lucida obumbravit eos. Et ecce vox de nube, dicens: Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi bene complacui: ipsum audite.

Terwijl Hij nog sprak, overschaduwde hen op eenmaal een lichtende wolk; en plotseling klonk er uit de wolk een stem, die sprak: Deze is Mijn veelgeliefde Zoon, in wien Ik Mijn welbehagen heb; luistert naar Hem!
[Matth. 17:5]

IX *Perfecte conscius illius perfectae generationis*

Adoptio filiorum Dei est per quamdam conformitatem imaginis ad Dei Filium naturalem. [...] Primo quidem, per propriam gratiam viae, quae est conformitas imperfecta; secundo, per gloriam, quae est conformitas perfecta. [...] Gratiam per baptismum consequimur, in Transfiguratione autem praemonstrata est claritas futurae gloriae, ideo, tam in baptismo quam in Transfiguratione, conveniens fuit manifestare naturalem Christi filiationem testimonio Patris: quia solus est perfecte conscius illius perfectae generationis, simul cum Filio et Spiritu Sancto.

De aanneming der zonen Gods geschiedt door een zekere gelijkenis naar beeld met de natuurlijke Zoon Gods. [...] Op de eerste plaats door de genade, die een onvolmaakte gelijkenis is; op de tweede plaats door de zaliging, die de volmaakte gelijkenis is. [...] De genade worden wij door het doopsel deelachtig, maar in de Gedaanteverandering zien wij alreeds de klaarheid der toekomstige zaliging, weswege God in het doopsel zowel als in de Gedaanteverandering ons het natuurlijke zoonchap van Christus openbaart: omdat alleen de Vader, met de Zoon en de Heilige Geest, een volmaakt besef heeft van deze volmaakte generatie.
[Thomas van Aquino, Summa Theologica, vraag 45, art. 4, slotsom]

X *Adoptionem filiorum perfectam*

Deus, qui fidei sacramenta in Unigeniti tui gloriosa Transfiguratione, patrum testimonio roborasti, et adoptionem filiorum perfectam voce delapsa in nube lucida mirabiliter praesignasti: concede propitius, ut ipsius Regis gloriae nos coheredes efficias, et ejusdem gloriae tribuas esse consortes. Alleluia, Alleluia.

God, die de geheimen van het geloof bij de roemrijke Gedaanteverandering van Uw eniggeboren Zoon door het getuigenis van de vaders bekrachtigd hebt, en de volledige aanneming van Uw kinderen op wonderbare wijze hebt bekend gemaakt door de stem die weerklonk uit de lichtende wolk: vergun goedgunstig dat wij mede-erfgenamen mogen worden van deze Koning der heerlijkheid, en ons wilt laten deelachtig worden aan dezelfde verheerlijking. [Halleluja, Halleluja.]
[Gebet bij het Feest van de Gedaanteverandering van de Heer]

XI *Récit évangélique*

Et audientes discipuli, ceciderunt in faciem suam, et timuerunt valde. Et accessit Jesus, et tetigit eos, dixitque eis: Surgite et nolite timere. Levantes autem oculos suos, neminem viderunt, nisi solum Jesum. Et descendentibus illis de monte, praecepit eis Jesus, dicens: Nemini dixeritis visionem, donec Filius hominis a mortuis resurgat.

Toen de discipelen dit hoorden, vielen zij op hun aangezicht neer en werden zeer bevreesd. Maar Jezus kwam naar hen toe, raakte hen aan en zeide: Staat op, en vreest niet! Toen sloegen zij hun ogen op, en zagen niemand meer dan Jezus alleen. En terwijl zij van de berg afdaalden, gebod Jezus hun: Spreekt met niemand over deze verschijning, voordat de Mensenzoon van de doden is opgestaan.
[Matth. 17:6-9]

XII *Terribilis est locus iste*

Amictus lumine sicut vestimento.

In licht gehuld als door een mantel.
[Ps. 104:2]

Claritas vestimentorum ejus designat futuram claritatem sanctorum, quae superabitur a claritate Christi, sicut candor nivis superatur a candore solis.

De klaarheid van zijn kleren wil de toekomstige klaarheid der heiligen beduiden, die nog zal worden overtroffen door de klaarheid van Christus, zoals de weerglans van de sneeuw wordt overtroffen door de weerglans van de zon.
[Thomas van Aquino, op.cit., vraag 45, art. 2, antw. 3]

Gloria in excelsis Deo.

Ere zij God in den Hoge.
[Luc. 2:14]

Candor est lucis aeternae.

Zij [de wijsheid] is de weerglans van het eeuwige licht.
[Wijsh. 7:26]

Terribilis est locus iste: hic domus Dei est, et porta caeli.

Hoe ontzagwekkend is deze plaats; dit is het huis van God en de poort van de hemel.

[Gen. 28:17]

XIII *Tota Trinitas apparuit*

Alleluia! Emitte lucem tuam et veritatem: ipsae me deduxerunt, et adduxerunt in montem sanctum tuum, et in tabernacula tua.

Halleluja! Zendt Uw licht en Uw trouw: zij zullen mij leiden, en voeren naar Uw heilige berg en Uw woning.

[Ps. 43:3]

Quicumque Christum quaeritis, oculos in altum tollite: illic licebit visere signum perennis gloriae.

Al wie Christus zoekt, heft uw blik ten hemel om het teken van Zijn eeuwige heerlijkheid te ontwaren!

[Prefatie bij het Feest van de Gedaanteverandering van de Heer]

Quia per incarnati Verbi mysterium, novae mentis nostrae oculis lux tuae claritatis infulsit: ut dum visibiliter Deum cognoscimus, per hunc in invisibilium amorem rapiamur.

Door het geheim van het vleesgeworden Woord heeft het licht van Uw heerlijkheid wederom de ogen van onze geest beschenen: verleen dat wij, die God onder Zijn zichtbare gestalte kennen, nu dan door liefde voor wat voor ons oog onzichtbaar is bevangen worden.

[Prefatie bij het Feest van de Gedaanteverandering van de Heer]

In Transfiguratione, quae est sacramentum secundae regenerationis, tota Trinitas apparuit: Pater in voce, Filius in homine, Spiritus Sanctus in nube clara.

In de Gedaanteverandering, die het geheim der tweede generatie is, verschijnt de ganse Drievuldigheid: de Vader in de stem, de Zoon in de mens, de Heilige Geest in de lichtende wolk.

[Thomas van Aquino, op. cit., vraag 45, art. 4, antw. 2]

XIV *Choral de la Lumière de Gloire*

Domine, dilexi decorem domus tuae, et locum habitationis gloriae tuae!

O Heer, ik bemin het huis waar Gij toeft, de woonplaats van Uw heerlijkheid.

[Ps. 26:8]

Biografieën uitvoerenden

De dirigent **Reinbert de Leeuw**

(Amsterdam 1938) studeerde piano en muziektheorie in Amsterdam en compositie bij Kees van Baaren aan het Koninklijk Conservatorium in Den Haag. Hij schreef werken voor orkest en kamermuziekensembles en is co-auteur van de opera's *Reconstructie* (1969) en *Axel* (1977, met Jan van Vlijmen). Hij publiceerde een boek over Charles Ives en een bundel essays getiteld *Muzikale anarchie*. Zijn activiteiten als uitvoerend musicus (pianist/dirigent) zijn bijzonder veelzijdig. Hij is mede-oprichter van de *Rondom Serie*, die sinds haar ontstaan in 1972 een belangrijke rol in het Nederlandse muzikale leven vervult. Als pianist heeft hij vooral bekendheid gekregen door zijn Satie-interpretaties. Reinbert de Leeuw is dirigent van het *Schönberg Ensemble* sinds de oprichting in 1974. Daarnaast dirigeert hij regelmatig de grote Nederlandse orkesten.

Yvonne Loriod beheerste als veertienjarige al een uitgebreid repertoire met o.a. alle pianosonates van Beethoven en alle pianoconcerten van Mozart. Na haar studie aan het Parijse conservatorium richtte zij zich eveneens op de volledige werken van Debussy en Ravel en van eigentijdse componisten als Schönberg, Boulez, Bartók en haar echtgenoot Olivier Messiaen. Als soliste trad zij overal ter wereld op onder dirigenten als Pierre Boulez en Bruno Maderna, en zij maakte talloze plaatopnamen, o.a. van het volledige oeuvre voor piano (al dan niet met orkest) van Messiaen. Dit seizoen trad zij al tweemaal eerder in de VARA-Matinee op, o.a. in de Nederlandse première van Messiaens *La Ville d'En-Haut*.

Het **BRT-Koor** is een professioneel koor van 25 vaste vocalisten onder leiding van een vaste dirigent. Vóór de Tweede Wereldoorlog was dat Leonce Gras, na de oorlog Jan van Bouwel en vanaf 1970 Vic Nees. Het koor is er in de eerste plaats ten behoeve van de eigen radio en televisie. Concertreizen zijn dan ook een uitzondering, hoewel er in de loop van de jaren meermaals tournees werden ondernomen, onder meer naar Nederland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Spanje. Ook doen buitenlandse organisatoren geregeld een beroep op het BRT-Koor, zoals het Holland Festival in 1985 voor de uitvoering van *Die Erschöpfung der Welt* van Mauricio Kagel. Het BRT-Koor heeft in de studio zowel als op talrijke concerten werken uitgevoerd in de meest uiteenlopende genres en stijlen, van operette tot mis, van Nederlandse polyfonie tot avant-garde.

Het **Radio Symfonie Orkest** bestrijkt met zijn 93 musici een zeer breed repertoire van veelal minder bekende symfonische werken via opera, oratoria tot ballet. Het orkest is, zowel in binnen- als buitenland, een veel gevraagd ensemble en geniet vooral bekendheid om zijn concertante opera-uitvoeringen in series, vaak in samenwerking met het Groot Omroepkoor. Eveneens verleent het orkest zijn medewerking aan de 'Internationale Meesterklas', waar jonge dirigenten in de gelegenheid gesteld worden hun talent te demonstreren. Behalve de jaarlijkse concerten in het kader van het Holland Festival geeft het orkest ook uitvoeringen op buitenlandse festivals. Graag geziene en vaste gastdirigenten bij het Radio Symfonie Orkest zijn onder meer:

Henry Lewis, Jean Fournet, Serge Baudo, Bernard Klee, Rudolf Barshai en Kenneth Montgomery.

Het **Groot Omroepkoor** van het NOB werd vrijwel gelijktijdig met de radio-orkesten direct na de Tweede Wereldoorlog opgericht. Met zijn 79 vocalisten is het een van de grootste professionele koren van Europa en tevens een van de meest veelzijdige. Evenals de orkesten van het NOB staat het Groot Omroepkoor allereerst ten dienste van de Nederlandse omroepen, die voor de uitvoering van hun muziekprogramma's van barok- tot avant-garde-repertoire kunnen beschikken over het koor in vele verschillende formaties. Veel koorleden verlenen bovendien solistische medewerking aan concerten. Het Groot Omroepkoor werkt regelmatig samen met landelijke orkesten, zoals het Koninklijk Concertgebouw Orkest en het Rotterdams Philharmonisch Orkest. Het treedt daarnaast in het buitenland op en werkte mee aan een aantal belangrijke plaat- en cd-opnamen. Het koor staat onder leiding van gerenommeerde dirigenten als Kenneth Montgomery, Edo de Waart, Jean Fournet, Bernard Haitink, Henry Lewis en Riccardo Chailly. Chef-dirigent van het Groot Omroepkoor is Robin Gritton.

Colofon
Dit programmaboek is een uitgave van het Holland Festival.
Telefoon: 020 (*3120) 627 65 66, telex: 11218 hfaub, telefax: 020 (*3120) 620 34 59.
Adres: Kleine-Gartmanplantsoen 21, 1017 RP Amsterdam.
Directeur: Jan van Vlijmen.
Muziekprogrammering: Elmer Schönberger, Jan van Vlijmen.
Producers: Alma Netten, Gwenoële Trapman.
Ontwerp: Christine Baart (Sdu Ontwerpgroep).
Zetwerk en opmaak: Floris Hollestelle.
Druk: Drukkerij SSP, Amsterdam.
Aan de totstandkoming van dit programmaboek werkten verder mee: Bettine Heslinga, Janneke van der Meulen, Jan Ritsema, Elmer Schönberger.

Sponsors

PTT Telecom (hoofdsponsor)
NV SDU v/h Staatsdrukkerij/Uitgeverij
Credit Lyonnais Bank Nederland NV
De Volkskrant
Fiat Auto Nederland BV
Dommelsche Bierbrouwerij BV
Iberia
De Bussy Ellerman Harms BV
KLM
Kodak Nederland BV

Subsidiënten

Ministerie van WVC
Ministerie van Economische Zaken
Gemeente Amsterdam
Ministerio de Cultura, Madrid
Centro para la difusión de la música contemporánea
Association Française d'Action Artistique
Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording
Ontwikkelingssamenwerking (NCO)

HOOFDSPONSOR

de Volkskrant

ontwerpen

drukken

uitgeven

Sdu Uitgeverij Plantijnstraat
Sdu Uitgeverij Koninginnegracht
Sdu Juridische & Fiscale Uitgeverij

Sdu Ontwerpgroep: inventief en creatief.

Sdu Ontwerpgroep maakte de afgelopen drie jaar alle ontwerpen voor het Residentie Orkest en de ontwerpen voor het Holland Festival 1990 en 1991.

Gespecialiseerd in ontwerpen van corporate identities, brochures, grafische vormgeving van jaarverslagen, boeken en tijdschriften, complexe informatiestromen (formulieren), computergestuurde ontwerpen van o.a. waardepapieren (Cad Cam).

Sdu Grafische Bedrijven: als het om professionele dienstverlening gaat.

Sdu Grafische Bedrijven; koploper in drukken. Complexe en grote boekproducties, manuals en catalogi, meerkleurendrukwerk en promotioneel drukwerk, kettingformulieren, geheim- en waardedrukwerk, identity- en chipcards en huisdrukkerij-faciliteiten voor overheid, bedrijven en culturele instellingen.

Sdu Uitgeverijen: boeken en naslagwerken voor de kritische en professionele lezer.

Sdu Uitgeverijen; kwaliteit en betrouwbaarheid staan voorop in de uitgeverijen. Gespecialiseerd in overheidspublicaties, uitgaven van maatschappelijk en cultureel belang en naslagwerken.

Sdu DOP: informatie en distributie van overheidsinformatie.

N.V. SDU v/h Staatsdrukkerij / Uitgeverij
Christoffel Plantijnstraat 2, Telefoon 070 - 3 789 911
Postbus 20014, 2500 EA Den Haag